

Л.А. Бадья
аспірант,
Уманський державний педагогічний
університету імені Павла Тичини

ЕКСТЕРНАТ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОГО НАВЧАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається екстернат як альтернативна форма підготовки вчителів початкового навчання у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

The external studies as an alternative form of training the elementary school teachers in the second part of the XIX-th – the beginning of the XX-th centuries are described in the article.

60-ті роки ХІХ ст. були часом великих перетворень у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя Російської імперії. Не минули реформи і освіти.

У 1864 році була прийнята шкільна реформа, яка задекларувала загальнодоступність початкової освіти для усіх верств населення. Справа народної освіти була повністю перекладена на плечі новостворених земств, які розгорнули роботу зі створення мережі початкових народних шкіл. Однією з численних проблем народної школи була відсутність педагогічних кадрів.

Для підготовки учителів для народних шкіл упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. поступово створювалися навчальні заклади – учительські семінарії, учительські школи, учительські інститути, педагогічні курси, в гімназіях відкривалися педагогічні класи. Абсолютна кількість цих закладів була значною, але для задоволення потреб велетенської держави їх катастрофічно не вистачало. Для вирішення проблеми забезпечення кадрами початкової школи були запроваджені спеціальні випробування для отримання звання вчителя, тобто екстернат.

Метою цієї роботи стало дослідження ролі і місця екстернатної форми підготовки вчителів початкового навчання у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Присвоєння учительського звання за результатами спеціального випробування було запроваджено у 1868 році як тимчасовий захід для швидкого наповнення вчительськими кадрами мережі початкових шкіл без особливих зусиль та витрат з боку держави: на підготовку вчителя не витрачалися ні час, ні кошти і навіть був зиск – у 1876 р. встановлена плата за складання іспитів у розмірі 3 руб., з 1880 року стягувалася платня у 3 руб. ще й за свідоцтво, а з 1890 р. – гербовий збір 75 коп. за клопотання, що подається особою, котра бажає скласти іспит, всього 6 руб. 75 коп. (за таку суму можна

було придбати корову з теличкою). Перездача іспитів сплачувалася у повному обсязі. До кандидатів можна було пред'являти високі вимоги, відсіювати небажаних та непідготованих.

Екстернат, як усе тимчасове, виявився постійним і дуже важливим способом наповнення народних шкіл педагогічними кадрами, оскільки темпи створення спеціальних учбових закладів і віддалено не задовольняли вимоги розбудови народної освіти.

На момент упровадження шкільної реформи 1864 року вчителів початкового навчання у Росії не готували взагалі, оскільки і початкових навчальних закладів практично не існувало (у всій імперії їх було формально 30, фактично працювало значно менше). Учительська семінарія, яка мала за мету підготовку вчителів для народних шкіл, припинила своє існування ще у 1801 році, а заснований їй на зміну Головний педагогічний інститут готував вчителів для гімназій і тільки деякий час (1838-47 рр.), випускав учителів початкового навчання (близько 30 чоловік на рік). Середніх спеціальних педагогічних закладів не існувало.

До викладацької роботи допускалися випускники гімназій, але цих установ у тогочасній Росії було дуже мало: у 1863 році існувало близько 100 чоловічих та 2 жіночих (відкритих у 1863 році) державних гімназій. За наступних 50 років кількість державних чоловічих гімназій подвоїлася, жіночих – досягла трьохсот, але нові гімназії засновувалися лише до середини 80-х років, пізніше кількість гімназій зростала за рахунок реорганізації прогімназій, реальних училищ тощо. Педагогічні класи відкривалися поступово, існували менш як у половині гімназій і далеко не всі випускники цих класів йшли працювати учителями [13].

Основною формою підготовки учителів початкового навчання Міністерство народної освіти проголосило учительські семінарії, учительські школи та педагогічні курси. Перша учительська семінарія була відкрита у 1864 році у Молодечні (Віленський учбовий округ), дві наступні – у 1869 році у Києві та Рязані [4]. До 1870 року ці семінарії та педагогічні курси при 12 повітових училищах Петербурзького, Московського, Казанського, Харківського та Одеського учбових округів випустили 700 вчителів [13].

Вчительські однорічні курси існували з 1865 по 1870 рік, потім вони були визнані неспроможними і реорганізовані у семінарії [6].

Нові семінарії активно відкривалися у 1873-1876 рр., по 5-8 щорічно, а з 1878 до 1900 року було відкрито лише 5 семінарій [13]. У 1910 році у Росії працювала 101 учительська семінарія, але кількість випускників семінарій була невелика: їх вистачило для заміни 50% природного відтоку вчителів [6].

Педагогічні навчальні заклади дуже нерівномірно розподілялися по території країни. Це мало суттєве значення, оскільки студентів, зокрема до семінарій, набирали з місцевого населення для подальшої роботи у своєму регіоні. На території України працювало 4 учительських семінарій (три у земських губерніях, одна – на Правобережжі) та один з 10 учительських інститутів – у Глухові. Учительських шкіл на території України взагалі не було [13].

У цих умовах екстернат залишався важливою формою підготовки вчителів аж до 1917 року. Так, наприклад, у Херсонській губернії у 1893 році частка учителів початкових шкіл, котрі отримали свідоцтво на вчительське звання через екстернат складала 39,1% [2], у 1904 – 34,6% [7], у 1912 – 75,7% [8], у Катеринославському повіті у 1913 році – 50% [9]. Суттєво відрізнялися різні повіти однієї губернії. Наприклад, у Харківській губернії у 80-ті роки серед учителів Куп'янського повіту екстернатну освіту мали 27,9% вчителів, а у Охтирському – 64,2% [10].

Досвід екстернатної форми підготовки вчителів у Росії існував: з середини 40-х років XIX ст. при Київському університеті діяла комісія, яка проводила іспити на звання парафіяльного учителя, учителя середніх навчальних закладів, домашнього учителя читання і письма російською та французькою мовою. Щорічно такі іспити складало до 10 осіб [1].

У 1868 р. було затверджено положення про спеціальні іспити по відомству Міністерства народної освіти на звання початкового вчителя або вчительки. З 1888 року такі ж іспити запроваджені Синодом по духовному відомству. З 1895 року проводилися іспити на отримання звання учителя повітових училищ.

Випробування на зазначені звання у містах, де перебував попечитель учбового округу, проводив спеціальний екзаменаційний комітет, який складався з вчителів гімназій при головуванні окружного інспектора або професора університету; в інших містах, де були гімназії – збори педагогічної ради; у повітових містах, де відсутні гімназії та прогімназії – педагогічні ради повітових училищ, але тільки на звання вчителів парафіяльних початкових училищ та приватних початкових вчителів. У 1888 р. Синод надав право радам духовних семінарій та училищ, радам єпархіальних жіночих училищ та правлінням жіночих училищ духовного відомства проводити іспити та видавати свідоцтва вчителів та вчительок парафіяльних шкіл [11, 12].

Іспити проводилися упродовж усього року, з 1 вересня по 1 травня, у заздалегідь визначений час, як правило – чотири рази на рік. Випробування кожної особи, котра була допущена до іспиту, повинно було бути завершене не пізніше 6-тижневого терміну [5], а за положенням по Одеському навчальному округу – за 3 засідання ради [11]. Ні в якому разі не допускалося перенесення розпочатого випробовування на наступний навчальний рік.

Засідання зазначених рад відбувалися 1 раз на тиждень, були закритими.

В залежності від рівня попередньої освіти кандидата на вчительське звання визначався об'єм випробовування: повне, скорочене чи тільки проведення пробного уроку.

Повне випробування передбачалося для осіб, котрі не мали атестата про успішне закінчення повного курсу в одному з казенних учбових закладів, *скорочене* – для осіб, котрі отримали освіту в таких закладах і мають схвальний атестат; без випробувань, лише *після проведення одного пробного уроку* могли отримати звання вчителя початкового училища особи чоловічої статі, котрі закінчили вищі учбові заклади або чотири класи духовної семінарії, а також особи жіночої статі, котрі успішно закінчили курс у жіночих прогімназіях або

чотири класи жіночих інститутів та гімназій, та півроку працювали помічницями вчительки початкового училища або парафіяльної школи. *Без пробного уроку* учительські посади у сільській місцевості з 1884 року дозволено займати випускникам духовних семінарій, оскільки у цих закладах вивчалася педагогіка [5].

Повне випробування складалося з письмового і усного та полягало у наступному. В першу чергу проводився усний екзамен з Закону Божого. Особи, що задовільно витримали цей іспит, допускалися до письмових випробувань з російської мови, арифметики, географії та російської історії. Наступний етап – усна відповідь на два питання з кожного предмету. Далі кандидати, які показали добрі знання з теорії, допускалися до пробних уроків – по одному з російської мови та арифметики за темами, що повідомлялися за день.

Скорочене випробування полягало у письмовій відповіді на одне питання з кожного предмету та співбесіди для додаткових роз'яснень, а також двох пробних уроків. Іспит з Закону Божого проводився у повному об'ємі.

Кандидат на звання початкового вчителя міг скласти також іспит з церковного співу. Цей іспит був необов'язковим, але особа, у свідоцтві якої було зазначено, що вона може викладати церковний спів, мала переваги перед іншими при зарахуванні на посаду.

За результатами випробувань складався протокол, де зазначалися теми письмових робіт, питання, запропоновані на усних іспитах, аналіз пробних уроків, одержані оцінки та загальний висновок про чесноти кандидата. До протоколу додавалися письмові відповіді та роботи.

У разі незадовільного результату кандидат допускався до повторного випробування не раніше, ніж через 6 місяців, але не більше як 2 рази. Особам, що проходили випробування по духовному відомству, дозволялося повторне випробування не раніше, ніж через 1 рік, і тільки один раз.

При підготовці до іспитів кандидат керувався програмами з відповідних предметів. Програми перший час складалися безпосередньо екзаменаторами, а з 1870 року розроблялися та затверджувалися Міністерством народної освіти.

Програми визначали зміст і обсяг знань з предмету, що підлягали засвоєнню, а також перелік рекомендованої для самопідготовки літератури. Відповідно вимогам програм, кандидат мав продемонструвати на екзамені власні знання з предмету, а питанням методики викладання приділялася зовсім незначна увага. Такі вимоги відображали загальний стан педагогіки у тогочасній Росії. Майже сторіччя чи не єдиним підручником з методик викладання у початковій школі був виданий у 1783 році російською мовою посібник для учителів 1 та 2 класів народних училищ [3]. Користування іноземними джерелами вчителям категорично заборонялося. Лише у 70-80 рр. ХІХ ст. почали з'являтися вітчизняні праці з методик початкового навчання, такі як посібники з навчання читанню Баранова, Тихомирова, Бунакова, Єльніцкого, з навчання письму Горбача, Грекова. Ці книги поступово включалися в перелік рекомендованої літератури, але, як і раніше, методичні питання при підготовці кандидатів та на іспитах на учительські звання займали другорядне місце.

Найважливішою умовою для одержання звання вчителя була благонадійність кандидата та його стійкість у православній вірі: уряд намагався не допустити проникнення у народ вільнодумства, революційних настроїв. Співшукач у пакеті документів, котрі подавалися для отримання допуску до випробування, мусив представити довідку про свою благонадійність, а попечителям учбових округів було поставлено за обов'язок перед проведенням випробувань та перед призначенням кандидатів на вчительські посади зноситися з місцевими губернаторами що до їх моральних якостей та благонадійності [5].

Екзамен з Закону Божого був основним як за значущістю, так і за обсягом програмного матеріалу (програма з Закону Божого та церковно-слов'янської мови займала 18 сторінок, у той час як з російської мови – 1, арифметики – 3). Можна було отримати посаду вчителя (хоч і у віддаленому селі), склавши незадовільно всі іспити, крім Закону Божого, але з незадовільною оцінкою з Закону Божого кандидат до подальших іспитів не допускався.

Крім того, існувало багато, говорячи сьогоденною мовою, заборон на професію. До випробувань на звання вчителя не допускалися особи, що раніше притягалися до відповідальності за кримінальні злочини та революційну діяльність, відбували покарання у тюрмі чи на засланні.

Суворі обмеження стосувалися віросповідання. До початку ХХ ст. до випробувань на вчительські звання не допускалися католики та магометани, а до роботи початковим учителем вони не допускалися і пізніше. Іудеям дозволялося проходити випробування, їх навіть звільняли від іспиту з Закону Божого, але викладати вони мали право тільки своїм одновірцям, при цьому їм не надавалися права, які мали учителі православного віросповідання.

Обмежень за національною ознакою не було, але тільки за однієї умови – кандидат повинен бути російськомовним.

Особливо суворий мовний контроль був на Україні та у польських землях. У Варшавському учбовому окрузі для допуску до випробувань на вчительські звання кандидат тримав додатковий іспит – він мусив написати російською мовою твір на 2-3 сторінки. Вчителі, котрі дозволяли собі спілкуватися з дітьми рідною мовою, хоча б поза межами школи, позбавлялися права вчителювати або переводилися на роботу у віддалені райони Росії [11].

За «іногородцями» – татарами, мордвою, башкирами тощо визнавалося право на рідну мову, але проблема спілкування російськомовних учителів з дітьми вирішувалася в оригінальний спосіб: кандидати на вчительське звання повинні були на додатковому іспиті продемонструвати знання мови «того інородчеського племені, для освіти якого вони себе присвячують». Це «знання» полягало у вільному читанні тексту відповідною мовою, написаного російським шрифтом, без розуміння прочитаного [5].

Обмежень за майновим та становим цензом не було. Більш того, вихідці з малозабезпечених сімей звільнялися від сплати за випробування. Але, одержавши вчительське звання, вони, як правило, направлялися на роботу у віддалені села. Це було одним із проявів дискримінації сільської школи, бо рівень освіти таких спеціалістів був значно нижчим, ніж у вихідців з заможних

верств населення, які мали змогу навчатися у гімназіях тощо.

Інший прояв такої дискримінації – різні вимоги до осіб, які випробовувалися на звання міського та сільського вчителя. Так, від кандидата на звання початкового учителя міського парафіяльного та міського народного училища вимагалися знання в обсязі програми викладання у повітовому училищі, а на звання учителя сільського початкового училища – на рівні викладання парафіяльного або початкового народного училища. Вчителі, які задовільно склали іспит тільки з Закону Божого, направлялися на роботу у віддалені села [5].

Але, попри всі обмеження, перепони та заборони бажаючих одержати вчительське звання шляхом складання іспитів було багато, особливо після 1870 року, коли вчителі народних шкіл були звільнені від військової повинності, та у 80-ті роки, на хвилі «ходіння в народ».

Таким чином, екстернатний спосіб підготовки вчителів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виявився зручним і ефективним, відіграв значну роль у справі розбудови початкової народної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія. – Київ, ІЗМН, 1998. – 328 с.
2. Доклады Херсонской Губернской Земской Управы Губернскому Земскому собранию ХХІХ очередной сессии 1893 года. – Херсон, 1894. – С. 127-162.
3. Историческая записка. Приготовление учителей для народных училищ // Материалы по вопросу о приготвлении учителей начальных народных училищ. – СПб, 1865 – С. 5-14.
4. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902 / С.В.Рождественский. – СПб: Издание Министерства Народного Просвещения, 1902. – С. 555.
5. Новейшие и подробные программы испытаний на домашнего учителя или учительницы и начального учителя или учительницы с новейшими дополнениями и разъяснениями / Составил Орлов. – СПб, 1911. – 192 с.
6. Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях // ЖМНП, 1913. – Май, С. 1-44; Июнь, С. 129-168.
7. Обзор Херсонской губернии за 1904 год: Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского Губернатора. – Херсон, 1905. – С. 101.
8. Обзор Херсонской губернии за 1912 год: Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского Губернатора. – Херсон, 1913. – С. 84.
9. Отчет Екатеринославской уездной управы за 1913 год: По школьному делу, земской библиотеке при управе и библиотекам-читальням в уезде. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1914. – 139 с.
10. Отчет о состоянии начальных народных училищ Ахтырского уезда Харьковской губернии за 1897/98 учебный год. – Харьк. ГОА, Ф. 304, оп. № 1, ед. хр. 367. – Л. 4-8.

11. Программы и правила для испытания лиц, желающих получить звания:
а) учителя уездного училища, б) домашнего учителя и учительницы,
в) учителя и учительницы приходских и начальных училищ / Составил
В. Елисеев. Издание 17-ое. – Одесса, 1909. – 87 с.
12. Свод постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на
учительские звания / Составил Л. Извольский. – Киев, 1898. – 156 с.
13. Учебные заведения ведомства Министерства Народного Просвещения:
Справочная книга, составленная по официальным сведениям к 1-му января
1905 года. – СПб: Издание Департамента Общих Дел Министерства
Народного Просвещения, 1907. – С. 611-671.